

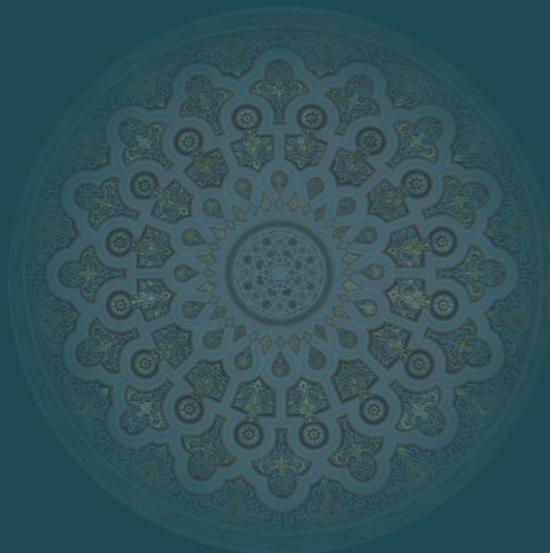

ALISHER NAVOIY NOMIDAGI
TOSHKENT DAVLAT O'ZBEK TILI VA
ADABIYOTI UNIVERSITETI

Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat
o'zbek tili va adabiyoti universiteti Adabiy manbashunoslik
va matnshunoslik kafedrası

**“ADABIY MANBASHUNOSLIK VA
MATNSHUNOSLIKNING DOLZARB
MUAMMOLARI” MAVZUSIDAGI
RESPUBLIKA ILMIY-AMALIY
ANJUMANI**

*Toshkent shahri,
29-oktabr, 2020-yil*

Масъул муҳаррир:

Шухрат Сирожиддинов,
филология фанлари доктори, профессор
Рашид Зоҳидов,
филология фанлари доктори

Нашрга тайёрловчи:

Зилола Шукурова,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори

Муҳаррир:

Азамат Атаев,
ТошДЎТАУ 1-курс таянч докторанти

Мусахҳиҳ:

Собир Мансуров,
ТошДЎТАУ катта ўқитувчиси

Матн терувчи:

Дилором Файзиева

МУНДАРИЖА

Шухрат СИРОЖИДДИНОВ. Адабий манбашунослик ва матншунослик масалалари	3
Қосимжон СОДИҚОВ. Қул Тигин ва Билга Хокон битигларида кечган хокон сўзининг чоғиштирма тахлили	5
Ваҳоб РАҲМОНОВ. Атойи нима дейди-ю... ношири нима дейди?	9
Рашид ЗОҲИДОВ. Илмий-танқидий матн имтиёзи	14
Отабек ЖЎРАБОЕВ. “Бадоеъ-ул-бидоя” девони Тошкент нусхасининг китобат ва матн хусусиятлари	18
Абдулла ЎРОЗБОЕВ. Муҳаммад Ризо Огаҳий “асарлар”и янги наشري: ютук, муаммо, истикбол	23
Қўлдош ПАРДАЕВ. Муқимийнинг уч ҳажвияси матни тарихи	32
Sobirjon ТОНIROV. Alisher Navoiyning “Hayrat ul-abror” dostonida matn va vazn variatsiyasi muammolari	38
Хабидулла МАДАТОВ. “Ал-жабр вал-муқобала” асари ҳақида санок тизимлари	45
Абдуракул ЭШОНБОЕВ. Порсо Шамсиев – матншунос	49
Шермуҳаммад АМОНОВ. Манбаларда Аҳмад Табибий биографиясига оид маълумотлар ..	54
Дилдора ХУДЖАНОВА. Аруз илмига оид тадқиқотларда транслитерация масаласи	58
Гулнора ЮЛДАШОВА. Боситхон ибн Зоҳидхон Шоший асарларининг табдил қилиниши ..	62
Feruzа НАМРОУЕVA. “Mahbub ul-qulub” da she’riy matnlarning rang-barangligi, janr xilma-xilligi va saj usuli	66
Бекзод АБДИРИМОВ. Араб манбаларида хоразмликлар ва Миср мамлуклар давлатининг ташкил топиши ҳақида	69

II. ADABIY MANBASHUNOSLIK VA MUMTOZ MATN TALQINI

Акрамжон ДЕХҚОНОВ. Шаҳзода Шоҳғарибга насихатлар	77
Хуснигул ЖЎРАЕVA. Баёзларда Ҳусайний ғазалларининг киритилишига доир	83
Баҳриддин УМУРЗОҚОВ. Фаҳруддин Алий Сафийнинг ижодий ва бадий маҳорати (“Рашаҳот” асари мисолида)	86
Дилрабо КАЗАКБАЕVA. Муаллифи номаълум таржиъбанд	96
Нигора ХАКИМОВА. “Маҳосин” асари қўлёзмасининг кодикологик тахлили	103
ZEBO SAIDJANOVA. So’fi devoni nashr nusxalaridagi matniy tafovutlar	106
Шерхон ҚОРАЕV. Алишер Навоий асарлари XV аср шеърят кечалари манбаси сифатида Муҳаммадайноб АЗИМОВ. Йирик мутафаккир олим Сўфи Аллоҳёр ҳаёти ва илмий фаолияти	112
	121

III. QO‘LYOZMA VA TOSHBOSMA KITOBLAR TADQIQI

Собир МУНСУРОВ. Фафур Ғулом уй-музейи фондидаги Мирзо Абдулоқодир Бедилга оид манбалар	125
Нигора СУЛАЙМОНОВА. Маҳмуд Замахшарийнинг “Ал-муфассал фи санъати-л-иъроб” асари ва унинг тошбосма нусхалари	129
Sherali QO‘LDOSHEV, Dilnoza QO‘LDOSHEVA. Shavqiy Namangoniyning “Jangnomayi Xudoyorxoniy” nazmiy asari	136
Азамат АТАЕV. Огаҳийнинг тарихий асарларидаги иқтибослар хусусида (“Риёзуд давла” мисолида)	140
Жаҳонгир ТУРДИЕV. Ўзбек адабиётини ўрганишда туркий “Меърожнома” асарининг ўрни	146
Саидахмадхон ҒАЙБУЛЛАЕV. “Усул ал-баздавий” асарининг Тошкент қўлёзма нусхалари тахлили	152

МАҲМУД ЗАМАХШАРИЙНИНГ “АЛ-МУФАССАЛ ФИ САНЪАТИ-Л-ИЪРОБ” АСАРИ ВА УНИНГ ТОШБОСМА НУСХАЛАРИ

СУЛАЙМОНОВА НИГОРА АСКАРАЛИЕВНА

филология фанлари номзоди, доцент
Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат
ўзбек тили ва адабиёти университети
Шарқ тиллари кафедраси

Аннотация. Мазкур мақолада хоразмлик аллома Маҳмуд Замахшарий қаламига мансуб “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асарининг ёзилиш тарихи, унинг мазмун ва моҳияти каби масалалар билан бир қаторда асарнинг Ўзбекистонда, хусусан, Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўл-лёмалар фондида сақланаётган нусхалари ҳақида сўз боради. Мақолада асарнинг мазкур фондда мавжуд олти қўлёзма нусхаси ва иккита тошбосма нусхаси манбашунослик нуқтаи назаридан таҳлил қилинган. Таҳлил натижасида асарнинг фондда мавжуд барча нусхаларининг библиографик кўрсаткичлари тўлиқ шакллантирилган.

Аннотация. В данной статье, наряду с такими вопросами, как история написания, содержание и сущность произведения хорезмского ученого Махмуда Замахшари «Аль-Муфассал фи санъати-л-иъроб», копии произведения хранящиеся в Узбекистане, в частности, в Фонде рукописей Института востоковедения имени Абу Райхона Беруни. В статье анализируются шесть рукописей и две литографии произведения с точки зрения источниковедения. В результате анализа полностью сформированы библиографические указатели всех имеющихся в фонде экземпляров произведения.

Abstract. The article is devoted to the history of how the work “al-Mufassal fi san’ati-l-i’rob” by Mahmud Zamakhshari, a Kwaresmian scholar, was written, its content and essence, also it provides information on copies of the work stored in Uzbekistan, in particular, in the fund at the Science Academy of Uzbekistan in Tashkent State Institute of Oriental Studies named after Abu Rayhan Biruni. Six manuscript copies and two lithography copies of the work in the fund have been analyzed from the point of view of source studies. As a result of the analysis, full bibliographic indicators of all copies of the work which exist at the fund have been formed.

Калит сўзлар. Маҳмуд Замахшарий, хоразмлик аллома, “Муфассал” асари, тилшунослик, араб тили, араб грамматикаси, араб хати, қўлёзма нусха, тошбосма нусха, инвентарь рақам.

Ключевые слова. Махмуд Замахшари, хорезмский ученый, работа «Муфассал», лингвистика, арабский язык, арабская грамматика, арабская графика, рукопись, литография, инвентарный номер.

Key words. Mahmud Zamakhshari, Kwaresmian scholar, the work “Mufassal”, linguistics, Arabic, Arab grammar, Arab letters, manuscript, lithography, inventory number.

Ўзининг ақлу заковати ва бой илмий мероси билан нафақат Шарқда, балки бутун жаҳонга машҳур бўлган хоразмлик аллома Маҳмуд Замахшарийнинг тилшуносликка мансуб асарларидан бири “المفصل في صنعة الاعراب” – “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” (“Флексия санъати ҳақида муфассал китоб”) асарида араб грамматикасининг турли қирралари батафсил очиб берилган. Маҳмуд Замахшарийнинг таржимаи ҳолига

доир манбаларда қайд этилишича, у илм излаб Шарқнинг ўша даврда маърифат ўчоқлари ҳисобланмиш – Хуросон, Исфохон, Бағдод, Хижоз, Ҳамадон, Дамашқ каби шаҳарларига саёҳат қилган [1; 542-556]. “Муфассал” асарининг яратилишига ҳам ана шундай сафарлардан бири сабаб бўлган. Аллома ўз асарини бир йилу тўрт ой (1119 – 1121-йиллар) ичида яқунлаган.

Замахшарий Маккада яшаган пайтларида илмга фаол киришади. Кузатувлар жараёнида аллома бу ҳудудда яшовчи, ҳаттоки, энг кичик қабилаларнинг ҳам касбу корлари, сўзлашув йўсинлари ва тил хусусиятларини синчиклаб ўрганади, ҳар бир сўзнинг маъно ва моҳиятини аниқлашга ҳаракат қилади. Натижада араб тили грамматикасига оид конун-қондалар тўплами – “Муфассал” асари яратилади. Асарнинг тўлиқ номи “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб”, айрим манбаларда “ал-Муфассал фи-н-наҳв” деб ҳам кўрсатилган [2;107]. Мазкур асар етук тилшунос олимлар томонидан араб грамматикасида мислсиз кашфиёт сифатида тан олинган. Бугунги кунда қатор араб давлатларининг нуфузли олий таълим муассасаларида мазкур асар араб тилининг наҳву сарфи бўйича асосий дарсликлар қаторида туради. Ҳозирда Миср пойтахти Қоҳирадаги “ал-Азҳар” университетида айнан шу асар асосида араб грамматикасидан талабаларга таълим берилади.

Ушбу асарнинг алломанинг тилшуносликка оид бошқа асарларидан фарқи шундаки, Замахшарий “Муфассал” асарида аввал синтаксис, кейин морфология, сўнгра фонетика баён этиладиган анъанавий тартибдан воз кечган. Олим грамматик масалаларни гап бўлаклари, яъни исм (мустақил маъно англатувчи, аммо замон кўрсаткичига эга бўлмаган ҳамма сўзлар: от, сифат, сон, олмош, равиш), феъл (воқеа-ҳодисани англатиб, замон кўрсаткичига эга бўлган сўзлар) ва ҳарф (алоҳида ишлатилмайдиган, маъноси бошқа сўзлар билан бириккандагина англашиладиган ёрдамчи сўзлар: боғловчи, кўмакчи, юкламалар) [3;239] бўйича кўриб чиқади. Ҳар бир қисмда ҳам синтаксис, ҳам морфологик масалаларни ўрганган. Асарнинг сўнгида эса фонетика баён этилган.

Араб тилининг наҳву сарфини ўрганишда йирик қўлланма ҳисобланган “Муфассал” ўша даврнинг ўзидаёқ араблар орасида катта эътибор қозонган. Шарқшунос олим Убайдулла Уватовнинг қайд этишича, ҳаттоки, арабларнинг ўзлари: “агар хоразмлик шу кўса, чўлоқ бўлмаганда, араблар ўз тилларини билмас эдилар”, деб алломага, қолаверса, унинг араб тилшунослиги соҳасида яратилган асарларига тан берганлар. Ўз даврида Шом ҳокими Музаффариддин Мусо ушбу асарни ёд олган кишига 5000 кумуш танга ва сарупо совға қилишни ваъда этади [4;25-26]. Биргина ушбу мисолнинг ўзи ҳам “Муфассал” асарининг жуда юқори баҳоланганлигидан далолат беради.

Кўплаб тадқиқотчилар Замахшарийнинг мазкур асарининг араб тили нуктаи назаридан аҳамиятини эътироф этиб, уни ўрта аср бошларида яшаб, ижод этган араб грамматикаси ривожига катта ҳисса қўшган машҳур олим Сибавайҳийнинг “Китабу Сибавайҳ” асаридан кейин иккинчи ўринда туради, деб таъкидлашади [5;17-18].

“Муфассал” асари ўзига хослиги, илмий аҳамияти билан нафақат Шарқ, балки Ғарб илмий тафаккурининг ривожига учун ҳам катта аҳамият касб этади. Инглиз шарқшуноси Х.А.Р.Гибб мазкур китоб ҳақида қуйидаги фикрларни билдиради: “Замахшарийнинг “Муфассал” номли араб тили наҳву сарфини ўрганишга оид дарслиги ... каби Европа арабшунослигида шухрат қозонган асарлар жуда кам бўлган” [6;85-86]. Кейинги асрларда араб тилини ўргана бошлаган аксарият европалик тадқиқотчилар юртдошимизнинг ушбу китобидан кенг фойдаланадилар.

Катта илмий қийматга эга бўлган бу асарга тилшунос олимлар томонидан кўплаб шарҳлар ёзилган. Немис шарқшуноси Карл Броккельманнинг фикрича, “Муфассал”га

ёзилган шарҳларнинг сони ўттизга яқин. Машҳур шарҳлардан бири – ўрта асрларда яшаган суриялик олим Муваффақиддин Абул Бақо Яъиш Ҳалабий қаламига мансуб бўлиб, мазкур шарҳ Лейпцигга икки жилда босилган. Асарга ёзилган шарҳларнинг қўлёзма ва тошбосма нусхалари бугунги кунда Лондон, Берлин, Мюнхен, Париж, Милан, Истанбул, Машҳад, Дамашқ, Қоҳира сингари шаҳарларнинг кутубхона ва фондларида сақланади [7;509-510].

Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида “Муфассал” асарининг 6 та қўлёзма нусхаси сақланади. Асарнинг фондда сақланаётган қўлёзма нусхаларидан биринчиси **11459** инвентарь рақам остида сақланаётган нусха [8]. Мазкур қўлёзма Қутбиддин Шерозий томонидан ҳижрий 744 / милодий 1343 йилда насх хатида кўчирилган. Араб тилида битилган асарнинг мазкур қўлёзмаси 155 варақ(310 бет)дан иборат. Ихчамгина бу қўлёзма 12,5x18 см ўлчамга эга. Ҳар бир саҳифадаги йўллар сони 17 та. Қўлёзманинг ҳар бир варағи пойгирланган. Картон муқовали мазкур қўлёзма таъмирланган. Қўлёзмада сув тегиб, нуқсонли бўлиб қолган жойлар ҳам бор, бироқ асар матнига путур етмаган. Асар матни жадвалга олинмаган, матн атрофида, яъни ҳошияда жуда майда қилиб настаълиқ хатида берилган шарҳ ва изоҳлар талайгина. Ҳатто матн қаторларининг орасида ҳам изоҳларни кўриш мумкин.

Қўлёзманинг титул варағи йўқ, у муқаддимадан бошланган. Муқаддима 3^a варақчада давом этган. Муқаддимада аллома Замахшарий мазкур асари 4 қисмдан иборатлигини таъкидлаб ўтган, булар **“Исмлар”, “Феъллар”, “Кўмакчилар”, “Юқоридагиларнинг муштараклик ҳолатлари”** номли қисмлардир:

كتاب المفصل فى صنعة الاعراب مقسوما اربعة اقسام

القسم الاول فى الاسماء

القسم الثانى فى الافعال

القسم الثالث فى الحروف

القسم الرابع فى المشترك

3^b варақдан қуйидаги жумла билан асарнинг биринчи қисми, яъни **“Исмлар қисми”** бошланган:

القسم الاول من الكتاب و هو قسم الاسماء

“Асарнинг биринчи қисми бу Исмлар қисми”[8;3^b]

Бироқ асарда қисмларнинг номи матндан ажратиб кўрсатилмаган. Шу тариқа қўлёзмада асарнинг ҳар тўрт қисми, яъни **“Исмлар”, “Феъллар”, “Кўмакчилар”, “Юқоридагиларнинг муштараклик ҳолатлари”** номли қисмлар мавжуд. Уларда араб нахву сарфининг барча қонун-қоидалари батафсил баён этилган.

Қўлёзманинг 154^a варағида мазкур қўлёзма ҳижрий 744 йилда ёзиб тугатилганлиги қайд этилган [8;154^a].

5198 инвентарь рақам остида аллома Замахшарийнинг “Муфассал” асарининг яна бир қўлёзма нусхаси сақланади [9]. Унинг ҳажми 222 варақ (444 бет), ўлчами 15x19 см, саҳифадаги йўллар сони 11 та. Мазкур қўлёзма таъмирланган.

Йирик насх хатида кўчирилган мазкур нусханинг титул варағи йўқ. У асар муқаддимадан бошланган. 4^b варақчада давом этган муқаддима саҳифаларининг ҳошияларида риқо, насх ва настаълиқ хатларида киритилган шарҳ ва изоҳларни кўриш мумкин [9; 4^b].

5^a варақдан асарнинг биринчи қисми, яъни *“Исмлар қисми”* бошланган. Кўчирувчи хат-тот қўлёзмада асарнинг қисмларини ажратиб бермаган, ҳатто қисмларнинг номлари асар матни билан бир хилда ёзилган. [9; 5^a] Шунинг учун бир қарашда уларни ажратиб олиш қийинроқ. Бунинг учун тадқиқотчи асарнинг тўлиқ матни билан танишиб чиқиши лозим. Қўлёзмада асарнинг сўнги тўртинчи қисмининг охири йўқ.

“Муфассал” асарининг **3697** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма нусхаси 335 варақ (670 бет) ҳажмга эга. Мазкур қўлёзма 25x16 см ўлчамга эга, саҳифадаги йўллар сони 23 та [10].

Қўлёзма саҳифалари таъмирланмаган, унинг дастлабки варақларида сувдан қолган доғлар бор, бироқ матнга путур етмаган, уларни ўқиш мумкин. Қўлёзма яхши сақланган. Варақлар пойгирланган, кейинчалик эса рақамлаб чиқилган.

Мазкур қўлёзмада асарнинг муқаддимаси ва Исмлар қисмининг дастлабки саҳифалари йўқ. Кейинчалик қўлёзманинг жилди таъмирланганда унинг бошига 2-3 варақ қўшилган ва унга асарнинг фикҳристи тузиб, ёзилган. Мазкур фикҳрист асосида тадқиқотчи асарнинг керакли қисмини, ҳатто қисмлар ичидаги зарур мавзуни осонгина топиши мумкин. Масалан, биргина *“Исмлар қисми”*нинг ўзи ҳам жинс категорияси, келишиқлар, сифатдош, масдарлар, бирлик, иккилик, кўплик каби мавзулар бўйича ажратилган ва фикҳриstda бу мавзуларнинг саҳифалари аниқ кўрсатиб ўтилган. Унга кўра 174-варақдан *“Феъллар”*, 219-варақдан *“Кўмакчилар”*, 262-варақдан *“Уларнинг муштараклик ҳолатлари”* қисмлари бошланади. Кўчирувчи хаттот ҳам қисмларнинг номини, унинг таркибидаги мавзуларни асар матнидан бироз йирикроқ ҳарфлар билан бериб, уларни ажратиб кўрсатган. Тўртинчи қисмнинг охирида мазкур қўлёзма ҳижрий 768 \ милодий 1367 йилда кўчирилганлиги қайд этиб қўйилган.

Асарнинг **5675** инвентарь рақам остида сақланаётган яна бир қўлёзма нусхаси 87 варақ (174 бет) ҳажмга эга. Мазкур қўлёзма ихчамгина бўлиб, 14,5x18 см ўлчамга эга, саҳифадаги йўллар сони 11 та [11].

Қўлёзмада таъмирталаб саҳифалар анчагина, айрим саҳифалар йиртилган, айримлари тешилган, баъзи саҳифаларда матннинг қаторлари ўчиб кетган жойлар бор. Варақлар пойгирланмаган, рақамланмаган.

Мазкур қўлёзма тўлиқ нусха эмас. У асарнинг муқаддима қисмидан бошланган. Муқаддимадан сўнг *Исмлар қисми* берилган. Қўлёзмада ҳатто *Исмлар қисми* ҳам охиригача эмас. Қўлёзманинг ихчамлигидан мазкур нусхада асарнинг фақатгина биринчи қисми берилиши кўзда тутилган, деган хулосага келиш мумкин. Сулс хатида ёзилган матн ҳаракатлантирилмаган. Ҳошияларда сулс, рико, настаълик хатларида киритилган шарҳ ва изоҳлар талайгина, айрим изоҳларни қаторлар орасида ҳам кўриш мумкин.

“Муфассал” асарининг **8972** инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзмаси 15x22 см ўлчамга эга бўлиб, ушбу жилдда 3 та турли асарларнинг бўлақлари жамланган [12]. Ундаги дастлабки 58 варақда Замахшарийнинг “Муфассал” асарининг бир қисми берилган. Қўлёзмада мавжуд асарнинг бир бўлаги *“Исмлар қисми”*нинг *“Келишиқлар”* мавзуси билан бошланиб, *“Феъллар қисми”*нинг *“Ҳозирги замон”* мавзуси билан тугайди. Лекин жилддаги парчада мавзу охирига етмаган, яъни охиридаги варақлар йўқ. Матн настаълик хатида битилган, ҳаракатлар қўйилмаган, саҳифадаги йўллар сони 10 та. Айрим саҳифаларда настаълик хатида киритилган шарҳ ва ҳошияларни кўриш мумкин.

Қўлёзманинг мазкур қисми таъмирталаб, айрим саҳифалар йиртилган, айримлари тешилган, баъзи саҳифаларда матннинг қаторлари ўчиб кетган жойлар бор. Варақлар пойгирланган.

3272 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёзма 17x25,5 см ҳажмга эга. Ундаги жилдда “Муфассал” асарининг иккита турли қўлёзма нусхаларининг маълум бир қисмлари жамланган [13]. Жилддаги дастлабки 71 варақда биринчи китоб берилган. Унда “Муфассал” асари муқаддимадан бошланган. Китобнинг 2^б варағидан эса асарнинг “*Исмлар қисми*” бошланган, бироқ бу қисмнинг ҳам охири йўқ [13; 2^б]. Мазкур китобда матн саҳифадаги 15 та йўлда сулс хатида берилган, матн ҳаракатлантирилган. Китобда қисм номи, шунингдек, “*Исмлар қисми*”ни ташкил этувчи мавзулар номлари асар матнидан йирикрок ҳарфлар билан, бироз қорайтириброк берилган. Бу эса ўқувчига керакли мавзуни топишда қўл келади. Саҳифаларда турли хат турларида киритилган шарҳ ва изоҳлар талайгина. Варақлар пойгирланмаган, рақамланмаган.

Жилднинг 72^а варағидан “Муфассал” асарининг яна бир қўлёзма нусхасининг бир бўлаги бошланади. Бунда асарнинг “*Исмлар қисми*”нинг охириги саҳифалари берилган [13; 72^а]. Давомида асарнинг иккинчи, учинчи ва тўртинчи қисмлари тўлиқ берилган. Мазкур китобда қисмларнинг номлари, улар таркибидаги мавзулар номлари йирик ҳарфлар билан қизил сиёҳда ажратиб кўрсатилган. Унинг айрим саҳифаларида шарҳ ва изоҳларни кўриш мумкин. Мазкур китобдаги матн ҳам сулс хатида ҳаракатларсиз ёзилган. Саҳифаларда пойгирлар йўқ, варақлар рақамланмаган. Саҳифадаги йўллар сони 15 та.

Китобнинг сўнгги саҳифасида қўлёзма Ҳусайн ибн Ҳожи ар-Розий томонидан хижрий 822 \ милодий 1419 йилда кўчирилганлиги кўрсатиб ўтилган.

Юқориди сўз юритилган “Муфассал” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд 6 та қўлёзма нусхаси ҳақидаги библиографик маълумотларни яққолроқ кўриш учун қуйида берилган жадвалга мурожаат этиш мумкин.

1-жадвал

“Муфассал” асарининг Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қўлёзмалар фондида мавжуд қўлёзма нусхаларининг қисқача библиографик кўрсаткичлари

№	Инвентарь рақам	Қўлёзма кўчирилган йили	Хаттот номи	Варақлар сони	Қўлёзманинг ўлчами (см.да)
1.	11459	744/1343	Қутбиддин Шерозий	155	12,5x18
2.	5198	номаълум	номаълум	222	15x19
3.	3697	768/1367	номаълум	335	25x16
4.	5675	номаълум	номаълум	87	14,5x18
5.	8972	номаълум	номаълум	58	15x22
6.	3272	822/1419	Ҳусайн ибн Ҳожи ар-Розий	71	17x25,5

“Муфассал” асарининг тошбосма нусхаларига келсак, Ўзбекистон Фанлар Академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёзмалар фондида асарнинг **11329** ва **12492** инвентарь рақамлар остида иккита тошбосма нусхаси сақланади.

Улардан **11329** инвентарь рақам остида сақланаётган тошбосма 1903 йилда Лакхнауда Абду-л-Али Мадрасий томонидан чоп этилган. Картон муқовали мазкур тошбосма яхши сақланган. Ўлчами 24x15 см, умумий ҳажми 255 бет [14].

Мазкур тошбосма таркибида 2 та асар жамланган бўлиб, улардан биринчиси Маҳмуд Замахшарийнинг “Муфассал” асари, иккинчиси Ибн Сино Бухорийнинг “ат-Таксим фил-улуми-л-аклия” китобларидир. Тошбосманинг аксар қисми, яъни 255 бетдан 248 бети

“Муфассал” асаридир. Тошбосмада асар берилишидан олдин ношир томонидан берилган 12 бетлик кириш қисми мавжуд. Унда Замахшарий шахси, таржимаи холи, ҳаёт йўли, устозлари ва шогирдлари ҳақида маълумот берилган. Қолаверса, Замахшарийнинг илмий фаолияти кенг таҳлил қилинган. Бунда унинг илмий асарлари билан бир қаторда назмда яратган девонлари ҳақида ҳам сўз юритилган. Махсус жадвалда Замахшарий илмий меросини ташкил этувчи 30 та асар номма-ном санаб ўтилган. Шундан кейин айнан “Муфассал” асари, унинг аҳамияти борасида фикр юритилган. Шунингдек, икки саҳифада махсус жадвал кўринишида асарнинг мундарижаси берилган. Кейинги саҳифада асарнинг титул varaғи берилган бўлиб, унда асар номи, унинг муаллифи, ношири, нашр йили ва жойи қайд этилган. Кейинги саҳифадан асар бошланган. Асар матни махсус жадвалда, чиройли насх хатида босилган. Матннинг аксарият қисми ҳаракатлантирилмаган. Асарнинг боб ва бўлимлари матн ҳарфларидан йирикроқ ҳарфларда, қорайтириброк берилган.

Саҳифа хошияси ҳам ўзига хос жадвалга олинган бўлиб, мазкур жадвал ичида, матн атрофида асарга ёзилган шарҳлар бериб борилган. Айрим саҳифаларда шарҳлар матн таркибида, яъни матн қаторларининг орасида берилган. Шарҳлар матни жуда майда ҳарфлар билан босилган. Бу эса уни ўқишни бироз мураккаблаштиради.

Асарнинг яна бир тошбосмаси 12492 инвентарь рақам остида сақланади. У хижрий 1323/милодий 1905 йилда Мисрнинг Тақдим нашриётида чоп этилган. Тошбосманинг ўлчами 17x25 см [15]. Унинг таркибида 4 та асар берилган бўлиб, “Муфассал” уларнинг биринчиси. Тошбосма ношири Муҳаммад Амин Хонжий. Асарнинг титул varaғида ношир Котиб Чалабийнинг “Кашфу-з-зунун” асарига таянган ҳолда Замахшарий мазкур асарни қачон ёзганлиги ҳақидаги маълумотларни келтирган.

Тошбосма саҳифаларига ортикча безак берилмаган. Ҳатто асарнинг боб ва бўлимларини ҳам бир қарашда ажратиб олиш қийин. Улар кичик нақшинкор қавслар ичида берилганлиги боис бир қарашда кўзга ташланмайди. Саҳифанинг юқори қисмида бироз йирикроқ ҳарфлар билан асар матни, қуйи қисмида эса майдароқ ҳарфлар билан Саид Муҳаммад Бадриддин Ҳалабийнинг асарга ёзган шарҳи берилган. Баъзи саҳифаларда асар матнидан кўра унга берилган шарҳнинг ҳажми анчайин катталигини кўриш мумкин. Шарҳлар махсус сноскалар орқали бериб борилган. Асарнинг сўнгги 406-408-саҳифаларда “Муфассал” асарининг фикристи келтирилган.

Асар хусусида юқорида келтирилган фикрлардан аён бўладикки, Замахшарийнинг “ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб” асари ўз даврида ҳам, ундан кейин ҳам Шарку Фарба кенг тарқалган. Қолаверса, араблар ўз она тилининг қонун-қоидаларини юртдошимизнинг асари ёрдамида ўрганишлари Замахшарийнинг ноёб ақл-идрок соҳиби бўлганлигидан далолатдир.

Фойдаланилган адабиётлар

1. Халидов Б.З. Замахшари // Семитские языки. Выпуск 2 (ч. 2). – М.: Наука, 1965.
2. Ибн Халликон. Вафоёту-л-аъён ва анбоъ абноъи-з-замон. Ж. 1. – Миср: 1881.
3. Абдужабборов А. Араб тили. – Т.: Тошкент ислом университети, 2007.
4. Абу-л-Қосим Маҳмуд аз-Замахшарий. Нозик иборалар (Шарҳлар муаллифи ва таржимон У.Уватов). – Т.: Камалак, 1992.
5. الزمخشري. اساس البلاغة. تحقيق محمد باسل عيون السود. ج. 1. – بيروت – لبنان: دار الكتب العلمية, 1998.
6. Гибб Х. А. Р. Арабская литература. Классический период (Перевод А. Б. Халидова). – М.: Изд-во Восточной литературы, 1960.

7. Brockelmann C. Geschichte der arabischen litteratur. Bd. I. - Leiden, 1937.
8. Замахшарий. Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб. Қўлёзма нусха. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар фонди. 11459 инвентарь рақам.
9. Замахшарий. Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб. Қўлёзма нусха. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар фонди. 5198 инвентарь рақам.
10. Замахшарий. Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб. Қўлёзма нусха. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар фонди. 3697 инвентарь рақам.
11. Замахшарий. Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб. Қўлёзма нусха. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар фонди. 5675 инвентарь рақам.
12. Замахшарий. Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб. Қўлёзма нусха. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар фонди. 8972 инвентарь рақам.
13. Замахшарий. Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб. Қўлёзма нусха. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар фонди. 3272 инвентарь рақам.
14. Замахшарий. Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб. Тошбосма нусха. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар фонди. 11329 инвентарь рақам.
15. Замахшарий. Ал-Муфассал фи санъати-л-иъроб. Тошбосма нусха. Ўзбекистон Фанлар академияси Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг Қўлёмалар фонди. 12492 инвентарь рақам.

1-расм. “Муфассал” асарининг 11459 инвентарь рақам остида сақланаётган қўлёмза нусхасининг 3^б varaги. Қўлёманинг титул varaги йўқ, у муқаддимадан бошланган. Муқаддима 3^а varaққача давом этган. Расмда келтирилган 3^б varaқдан қуйидаги жумла билан асарининг биринчи қисми, яъни Исмлар қисми бошланган:

القسم الاول من الكتاب و هو قسم الاسماء

“Асарнинг биринчи қисми бу Исмлар қисми”